

Altay Türklerinin Kahramanlık Destanı

Alıp Manaş

Doç. Dr. Metin Ergun

Konya -1997

ISBN - 975 - 95036 - 2 - 5

Altay Türkleri'nin Kahramanlık Destanı
ALIP MANAŞ

Birinci Baskı: Konya 1997

©
Bu kitabın bütün hakları
Doç. Dr. Metin Ergun'a aittir.
Kendisinden izin alınmadan kısmen de olsa
iktibas edilemez, çoğaltılamaz.

Sayfa Tasarımı ve Kapak Kompozisyonu:
Harun Yıldız

Kapak resmi,
Surazakov'un *Altay Folklor* adlı
eserinden alınmıştır.

GÜNAY OFSET
MATBAACILIK SAN. ve TİC. LTD. ŞTİ.
Y. Mat. Şiş. Deriçi, Cad. 5. Blok No: 18 KONYA
Tf: 0.332 • 342 01 95 - 96 Fax: 342 02 92

İÇİNDEKİLER

ÖNSÖZ	5
ALTAY TÜRKLERİNİN DESTANLARI ÜZERİNE ARAŞTIRMALAR	7
ALTAY DESTANCILIK GELENEĞİ VE ALIP MANAŞ	19
ALIP MANAŞ DESTANININ VARYANTLARI	47
<i>Altay Varyantı</i>	47
<i>Özbek Varyantı</i>	50
<i>Karakalpak Varyantı</i>	54
<i>Kazak Varyantı</i>	57
<i>Başkurt Varyantı</i>	59
<i>Tatar Varyantı</i>	61
DEDE KORKUT HİKAYELERİ VE ALIP-MANAŞ	64
<i>Kam Püre Oğlu Bamsı Beyrek Hikayesi</i>	65
ALIP-MANAŞ DESTANININ TEŞEKKÜL TARİHİ	71
NOTLAR	77
METİNLER (<i>Altay Türkçesi - Türkiye Türkçesi</i>)	95
İNDEKS	147
BİBLİYOGRAFYA	149

ÖNSÖZ

Türk dünyası ile ilgili araştırmalar, Rus İmparatorluğu'nun yeniden yapılanma serüveni sürecinde meydana gelen boşluktan ve Türk Cumhuriyetleri'nin kısmi bağımsızlık zemininden dolayı son yıllarda artmış ve daha ilmi bir yapıya kavuşmuştur. Bu son dönemde hamasiliğın ötesine geçilerek Türk dünyası ile ilgili problemler daha objektif bir bakış açısıyla ele alınıp tartışılmaya başlanmıştır. İster ilmi, ister popüler her ne gayeyle yapılırsa yapılsın, gerçekleştirilen kongreler, kurultaylar, bilgi şölenleri hatta turistik maksatla yapılmış olsa bile ilim adamlarının karşılıklı seyahatleri de yeni ufukların açılmasını sağlamıştır. Bütün olumsuz şartlara rağmen karşılıklı bilgi alış veriş ve ortak çalışmalar istenilen seviyede olmasa bile giderek artan bir hızla devam etmektedir. Sahamızla ilgili olduğu için daha yakından bildiğimiz ve bazılarında görev aldığımız ortak edebiyat tarihi, sözlük, gramer ve ortak tarih yazma projeleriyle ortak edebiyat antolojileri vb. birçok proje başlatılmış ve devam etmektedir.

Ne yazık ki yukarıda sözünü ettiğimiz büyük projeler hem sayı itibariyle yeterli seviyede değildir, hem de devletlerin adlarıyla yapılmakta olsalar bile çeşitli sebeplerden dolayı birkaç ilim adamının sorumluluğuna kalmıştır. Göstergeler, ileride şartların Türk dünyası için daha da kötü olacağı doğrutusundadır. Bu yüzden bir an önce başlatılan projeler bi-

tirilmeli ve Türklük dünyasını tasada ve kıvançta bir olma duyuş tarzını yakalatacak yeni projeler yapılmalıdır.

Kültür iklimimizi oluşturan unsurların bir an önce mukayeseli bir şekilde araştırılması gerekmektedir. Bu yolda önce her unsur, her eser tek tek ele alınıp incelenmelidir. Bütün halk edebiyatı ve folklor malzemelerimiz gibi destanlarımız da kültür iklimimizin müşterekliğini sağlayan asıl unsurlardır. Biz de bu düşünceden hareketle Altay bölgesi Türkleri'nin Alıp-Manaş destanını ele alıp inceledik.

Anadolu Türkleri'nce Dede Korkut Hikâyeleri'nden biri "Kam Büre Oğlu Bamsı Beyrek Boyı" olarak bilinen Alıp-Manaş, Türklük coğrafyasının çok büyük bir kesiminde yaygın olan bir destandır. Destan, Anadolu, Türkmen ve Azerbaycan Türkleri arasında Bamsı Beyrek, Özbekler arasında Alpamış, Kazak ve Karakalpaklar'da Alpamış, Başkurtlar'da Alpamışa, Tatarlar'da Alıpmânsen, Altay Türkleri arasında ise Alıp-Manaş adıyla bilinmektedir.

Çalışmamızın başında Altay Türkleri'nin destanları üzerine yapılan araştırmaları belirttik. İkinci olarak Altay destancılık geleneği üzerinde durduktan sonra Alıp-Manaş destanının varyantları hakkında bilgi verdik. Bunu Dede Korkut Hikâyeleri'nden Kam Büre Oğlu Bamsı Beyrek Boyı ile Alıp-Manaş destanını karşılaştırmamız takip etti. Alıp-Manaş destanının teşekkülü hakkında da bilgi verdikten sonra destanın Altay Türkçesiyle aslı ve Türkiye Türkçesi'ne çevrilmiş metnini çalışmamıza dâhil ettik. Alıp-Manaş destanının metnini Gorno-Altaysk'ta 1985 yılında yayımlanan "Alıp-Manaş, Altay Çörçöktör, I tom " adlı kitaptan aldık.

Alıp-Manaş destanının Türklüğün kültürel müşterekliğini sağlayan öğelerden biri olduğunu gördük.

Metin ERGUN

Konya, Mayıs 1997

ALTAY TÜRKLERİNİN DESTANLARI ÜZERİNE ARAŞTIRMALAR

Altay-Türk destanları üzerindeki ilk araştırmalar, XIX. yüzyılda başlar. İlk derlemeler ve araştırmalar misyoner türkologlar tarafından yapılmıştır. Kesin olarak bilinmemekle birlikte ilk derlemeleri, Altay ve Sibiryâ halklarını Hıristiyanlaştırma Cemiyeti'nin azası olarak çalışan ve çalıştığı Abaturâ (şimdiki Novokuznetsk)'dan çıkarak Altay Dağlarında birkaç defa folklor derlemesi yapan, etnograf Nikolay İvanoviç Ananin yapmıştır¹. Ananin'in derlediği folklor materyallerinin çoğu yayımlanmamıştır. Ancak, efsanelerle ilgili bazı metinler Ulalu'daki misyoner cemiyetinin üyesi Stefan Landeşev'in "Altayskaya Duhovnaya Missiya" (Moskova 1864) adlı eserinde yayımlanmıştır. Bu derlemeler sırasında Ananin'in en büyük yardımcısı ve tercümanı Mihail Vasileviç Çevalkov adlı bir Altay Türkü olmuştur².

Nikolay Ananin'in Altay destanlarını derleyip derlemediği belli değildir; sadece yayımlanmayan derlemeleri arasında destanların da olabileceği tahmin edilmektedir. Buna karşılık, derlemeleri günümüze ulaşan ilk ilim adamı, ünlü türkolog Radlov'dur. Radlov, Barnaul'da öğretmenlik yaptığı sıralarda Altay'a iki defa gider. 1860 yılında gerçekleştirdiği ilk ilmi seyahati sırasında Altaylı Bayat Türklerinden Yakov adlı birinden Altay Türkçesi'ni

de öğrenir. İkinci ilmî seyahatini ise 1861 yılında gerçekleştirmiştir. Radlov, bu seyahatleri sırasında derlediği folklor materyallerini 1866 yılında yayımlamıştır. Bu materyaller arasında Caraş ve Balagış adlı kayçılardan derlenen "Ay-Kan", "Kan-Püdey", "Tektebey Mergen", "Altayn Sayn Salam" gibi destan metinleri vardır³. Radlov'a, bu derlemeleri sırasında misyonerlerin tercümanı olarak çalışan Mihail V. Çevolkov yardım etmiştir.

Radlov'dan sonra Altay Türkleri'nin folklorunu dolayısıyla destanlarını derleyen Vasiliy İvanoviç Verbitskiy (1827-1890)'dir. Verbitskiy, Altayskiya Duhovniya Missiya'ya girdikten sonra tam otuz yedi yıl Altay Türkleri'nin arasında yaşamıştır. Misyonerlik faaliyetinin yanında ilmî çalışmalarını da aksatmayan Verbitskiy, bazı Altay destanlarını da derlemiştir. Derlediği bu destanlardan dört tanesini "Altayskie İmorodtsı" adlı eserinde yayımlamıştır⁴.

Altay Türklerinin destanlarını XIX. yüzyılda derleyenlerden biri, yine ünlü türkolog Grigoriy Nikolaeviç Potanin (1835-1920)'dir. Erciş (İrtiş) nehri boyundaki Yamışevskoe kasabasında doğan Potanin, ilk ve orta tahsilini Sibiry'a yaptıktan sonra Senpeterburg Üniversitesi'ni bitirir. Üniversiteyi bitirdikten sonra 1876-1879 yılları arasında araştırmalar yapmak üzere Sibiry'a gider. Bu arada folklor derlemeleri de yapar. Derlediği malzemeler arasında destanlar da vardır. Bu derlemeleri sırasında Potanin'e yardım eden yine Çevalkov'dur. Çevalkov, derledikleri materyalleri Rusça'ya çevirip Potanin'e vermiştir. Potanin, sonradan birkaç defa daha Sibiry'a gitmiştir. Bu seyahatleri sırasında da folklor derlemeleri yapmıştır. Derlediği bu materyalleri dört cilt halinde yayımlar⁵. Potanin'in yayımladığı materyaller arasında üç tane de destan vardır. Bunlar "Karati-Kaan", "İren-Şayn Çiçirge" ve "Demçi Eren" (Gerçek adı Altay Buuçay)'dir⁶.

Potanin, "Anoskiy Sbornik"e yazdığı "Giriş" bölümünde Altay des-

tanlarının özelliklerini, kuruluşunu ve diğer milletlerin destanlarıyla mukayesesini belirtmiştir. Âlimin buradaki görüşüne göre, Altay destanları kamlar hakkında anlatılan efsanelerin gelişmesiyle, büyümesiyle şekillenmiştir⁷.

Potanin, 1913 yılında Altay'da altı ay kalır. Bu sırada Ursul nehri boyunca yaşayan Altaylılardan "Altay- Buuçı" destanını derler ve bu destanı; sayfalarında Anadolu Türkleri'nin de birçok folklor materyallerinin yer aldığı "Jivaya Starina"da yayımlar. "Jivaya Starina"nın bu sayısında "Altay- Buuçı"nın yanında G. Gurkin'in İlnkalı Petr İvanoviç Çiçinov'dan derlediği "Koçkor-Bay" ve "Sartakpay" adlı destan ve hikâyeler de neşredilir⁸.

Potanin, 1915 yılında talebesi Nikiforov'u Altay'a gönderip derleme yaptırır. Onostolu olan N.Y. Nikiforov, Askat'a gidip Komdoş uruğundan yetmiş dokuz yaşındaki Çoltuş Kuranakov adındaki kayçıdan destan derlemesi yapar. Nikiforov'un derlediği bu destanlar yukarıda da belirttiğimiz gibi, Potanin'in girişiyile 1916 yılında "Anoskiy Sbornik" adıyla yayımlanır. Anoskiy Sbornik'te yayımlanan destanlardan bazıları şunlardır: "Altay- Buuçay", "Kan- Taaji", "Altun- Mize", "Ak-Bökö", "Maday-Kara", "Kan- Mergen", "Altun-Kuçkaş", "Ayn Şayn Şiçirge" vs. Ayrıca Mıytulu Semen Çonaşev'den derlenen "Ak-Biy" adlı destan da antolojide yayımlanmıştır. "Anoskiy Sbornik"te destanların yanında çok sayıda masal, efsane, fıkra ve halk şiiri örnekleri de yer almıştır⁹.

Potanin, Nikiforov'dan sonra başka Altaylılara da derleme yaptırmıştır. Bunlardan biri, Bayat boyundan G.M. Tokmaşev'dir. Tokmaşev, Potanin'in tavsiyesiyle 1914-1915 yıllarında Altay'da derlemeler yapmıştır. Derlediği materyaller içinde destanlar da vardır. Mesela Kuznets ilinin Çoluhoy adlı obasında yaşayan Çımyı Alagızov adlı yaşlı bir kayçıdan "Altay-Kuuçın" destanını derlemiştir¹⁰. Sonra, Kadın içindeki Ayulu'dan olan meşhur kayçı M. Yutkanov'dan "Kögütey" destanını derlemiştir. Kögütey destanı ancak yirmi yıl

sonra, 1934'te Oyrat-Tura'da¹¹, 1935 yılında da Novosibirsk ve Moskova'da yayımlanabilmiştir. (Moskova baskısının girişini N. Dimitriev yazmıştır)¹².

Altay-Kuuçın ise Potanin tarafından Rusça'ya tercüme edilerek yukarıda da belirttiğimiz gibi 1915 yılında "Trudı Tomskogo Obşçestva İzüçeniya Sibirini" dergisinde yayımlanmıştır. Bu dergide Çoluhoylu'lu bir Bayat Türkü olan A. Lopat'ın 1912 yılında derlediği "Közike le Bayan Silu" adlı aşk destanı da yayımlanmıştır¹³.

1895 yılında Peterburg Üniversitesinin öğrencilerinden A. Kalaçev, Altay'a gelir ve Çuy etrafında yaşayan Telengetlerden folklor derlemesi yapar. Kalaçev, Koş-Ağaş etrafından "Altay-Buçıy" destanını derler ve bu destanı Rusça'ya tercüme ederek "Jivaya Starina" dergisinde yayımlar. Kalaçev, derginin aynı sayısında "Neskolko Slov o Poezli Telengetov" adında bir de makale yayımlar. Bu makalesinde kayıplar hakkında bilgi verir¹⁴.

1916 yılında Altay Türklerinden G. İ. Gurkin, Sartakpay'la ilgili iki metin derleyip yayımlar¹⁵.

G. Vyatkin, Altın-Koo adlı eserinde Altay destanlarının motiflerini inceler¹⁶.

1920-1930 yılları arasında Altay Türkleri'nin destanlarını derleyenlerden biri A. V. Anohin'dir. Ne yazık ki, Anohin'in derlediği destanlarla ilgili materyallerin çoğu yayımlanmamış; Gorno-Altaysk, Moskova ve Senpeterburg arşivlerinde saklanmaktadır. Ancak iki destan metni yayımlanabilmiştir¹⁷.

Altay Türklerinin destanları üzerinde çalışanlardan biri de Altay Türklerinden Pavel Vasileviç Kuçiyak (1897-1943)'tır. Kuçiyak, 1935-1936 yıllarında Altay'da derlemeler yapar. O, derlediği bu metinleri Rusça'ya çevirip Novosibirsk'te Altayskie Skazki adıyla bastırır. 1937 yılında yayımlanan bu eserde iki destan metni yer almıştır¹⁸. Kuçiyak'ın 1940 yılında yayımladığı "Temir-Sanaa" adlı ikinci eseri tamamıyla destan metinlerinden ibarettir. Bu kitapta yer alan "Kara-Maas", "Kulukçın", "Keler-Kuş" ve "Temir Sanaa" gibi destanlar

Rusça'ya tercüme edilerek yayımlanmıştır¹⁹.

Kuçiyak, 1941 yılında kayçı Songkor Şunekov'dan derlediği "Altın Tuuji" adlı eserini Oyrat-Tura'da yayımlar²⁰. Bu destan, A. Smerdov tarafından Rusça'ya çevrilerek 1950 yılında Novosibirsk'te tekrar yayımlanır²¹.

Pavel Kuçiyak ve A. Garf, 1937 yılında meşhur Altaylı kayçı N. Ulağaçev ile tanışır ve ondan derlemeler yaparlar. Kuçiyak, Ulağaçev'i ilim alemine tanıtır²². Ulağaçev'den derlenen destanlar, 1940 yılından itibaren yayımlanmaya başlanır. İlk önce "Alıp-Manaş" destanı Oyrat-Tura'da yayımlanır²³. Bu esere, Alıp-Manaş'ın yanında "Malçı-Mergen" destanı da alınmıştır. Ulağaçev'den derlenen destanlar sonra 1941 yılında Gorno-Altaysk'ta "Çörçöktör"²⁴, Novosibirsk'te ise "Altay-Buuçay" adıyla yayımlanır²⁵. Her iki eserin girişini A. Koptelov yazmıştır²⁶. Bu külliyatlara P.Kuçiyak'ın derlediği "Alıp-Manaş", "Kökin-Erkey", "Ak-Tayçı", "Kozın-Erke", "Kaan-Tolo", "ÖsküsUul" Anfisa Rogoleva'nın derlediği "Közüjke", "Altay-Buuçay" adlı destanlarla N.G. Kurakov'un derlediği "Sınaru" adlı metin girer.

P. Kuçiyak, 1945 yılında Ulağaçev'den "Altın-Koo", "Aytünüke", "Ak Biy le Onıng Bilezi" ve "Say-Solong" adlı destanları derler. Bu destanlar "Malçı-Mergen" adıyla Altay Türkçesiyle Gorno-Altaysk'ta²⁷, Rusça'ya tercümeleri de yine aynı adla Novosibirsk'te yayımlanır²⁸.

A. L. Koptelov, Ulağaçev'den derlediği destanları Oyrat-Tura'da 1947 yılında yayımlar²⁹. Koptelov, bu eserin giriş bölümünde Ulağaçev'le onun anlattığı destanlar hakkında bilgi verir³⁰. Koptelov'un yayımladığı bu eserde Ulağaçev'den derlenen şu destanlar vardır: Malçı-Mergen, Altın-Koo, Aytünüke, Ak Biy ve Say-Solong.

Kuçiyak, Şonkor Şunekov'dan derlediği "Kaan-Sulutay" destanını Sibirskie Ogn'i'de 1940 yılında yayımlar³¹. Kuçiyak aynı kayçıdan derlediği "Altın-Kuuçı" destanını 1941 yılında Altay Türkçesi ile Oyrat-Tura'da³², aynı yıl Rusça tercümesini de Novosibirsk'te yayımlar³³.

P. Maskaçakova'nın 1950 yılında Ulagaşev'den derlediği metinler, "Şime-Sudurçı" adıyla yayımlanır. Bu külliyata "Şime-Sudurçı", "Emelçi-Mergen", "Tangzi Baatur", "Bektirek" ve "İvanak" adlı metinler alınır³⁴.

Sazon Surazakov'un Ulagaşev'den 1942 yılında derlediği "Şokşi-Mergen", "Boydon-Köşkin", "Kara-Küren Attu Kan-Küler", "Erzamır" ve "Barçın Bökö" adlı destanlar ancak N. A. Baskakov tarafından 1965 yılında "Dialekt Çernevih Tatar (Tuba Kiji)" adlı kitapta yayımlanabilmiştir³⁵.

Ulagaşev'in hayatını Kuçiyak'tan sonra S. Surazakov da ele alıp inceler. Surazakov, bu çalışmasında kayçının hayatını ve sanatını araştırır³⁶.

Ulagaşev'den sonra Aleksey G. Kalkin'den destan derlemesi yapılmıştır. Surazakov, Kuçiyak ve Çakurova gibi araştırmacılar, Kalkinden derledikleri destanları yayımlamışlardır. Bunlardan ikisi 1951 yılında Oçı Bala adıyla yayımlanmıştır³⁷. Yine 1951 yılında "Altaydın Tuulannda" adlı almanakta kayçının "Kara-Taaji Kıs" destanı neşredilmiştir³⁸. Kalkin'den derlenen "Altın-Ergek" adlı destan, yine aynı almanakta 1953 yılında yayımlanmıştır³⁹. 1957 yılında ise Kalkin'in "kayla"dığı "Maaday- Kara" destanı Gorno Altaysk'ta yayımlanır⁴⁰.

1952 yılında Tuulu Altay'da Tarih, Dil ve Edebiyat Araştırmaları Enstitüsü açılır. Bu enstitü açıldıktan sonra folklor derlemeleri ve incelemeleri hızlanır, hem de belli bir sisteme kavuşur. Yıllarca ekipler halinde Altay oymakları arasında derlemeler yapılır. Derlenen bu malzemelerin çoğu yayımlanmamış, hâlâ daha Tuulu Altay'daki arşivlerde yatmaktadır. Derleme çalışmalarını büyük folklorcu Sazon S. Surazakov'un başkanlığında yürütülür.

Adı geçen enstitü açıldıktan sonra destan derlemeleri de hızlanmıştır. Derlenen destanların bir kısmı 1958 yılında başlayan ve onbir cilt olan "Altay Baaturlar" adlı külliyatta yayımlanmıştır⁴¹. Bu seride yayımlanan destanlar A. G. Kalkin, O. K. Alekseev, Ş. Markov, T. Çaçıyakov, N. P. Çernoeva, N. K. Yalato, Ç. Butuev, K. T. Kokpaeva, M. D. Kandarakov ve F. N. Çoluhov gibi

devrin ünlü kayçılarından derlenmiştir. Destanları derleyenler ise A. B. Çu-niçekov, İ. P. Kuçiyak, S. S. Surazakov, A. M. Pustogaçeva, L. V. Kokişev, İ. Y. Çulçuşev, M. Sokolov, A. O. Adarov, U. S. Sadikov, M. Altayçinov, T. S. Tuhtenev ve K. Ukaçına'dır.

Surazakov, 1961 yılında "Geroişesko Skazanie o Bogatıra Altay Buuçaye" adlı ilmi çalışmasını yayımlar. Yazar, bu eserinde Altay Buuçay destanının A. G. Kalkin, E. K. Taştamışeva'dan ve Ç. İ. Buteyev'den derlenen üç varyantını mukayese etmiştir⁴².

1965 yılında E. K. Taştamışeva'nın Altın-Bize destanıyla⁴³ 1970 yılında N. K. Yalato'v'un "Ölöñir" destanları basılır⁴⁴. Bu eserlerde destan metinleri hem Altay Türkçesiyle hem de Rusça olarak verilmiştir.

Surazakov'un 1964 yılında Kalkin'den derlediği "Maaday Kara" destanı, 1973 yılında Moskova'da "Epos Narodov SSSR" serisi içerisinde yayımlanır⁴⁵. Bu eserde destanın hem Altay Türkçesiyle orijinali hem de Rusça tercümesi verilmiştir. Eserin girişinde Altay destan geleneği, sonunda da kayçılar, Maaday Kara'nın varyantları ve kayçı Kalkin hakkında bilgiler verilmiştir⁴⁶. Surazakov'un Kalkin'den derlediği Maaday-Kara destanı daha sonra Gorno-Altaysk'ta 273 sayfa halinde tekrar yayımlanır⁴⁷. Aynı destan 1981 yılında da Novosibirsk'te yayımlanır⁴⁸.

Surazakov, Altaylı kayçı Ulagaşev hakkında 1961 yılında bir kitap yayımlamıştır⁴⁹. Bu eserde Ulagaşev'in hayatı ve sanatı hakkında bilgiler verilmiştir. Surazakov, aynı yıl, Altay Buuçay destanını ele alıp incelediği "Geroişesko Skazanie o Bagatire Altay-Buçaye" adlı eserini yayımlar⁵⁰.

Surazakov'un profesörlük çalışması, Altay destanlarının teşekkülü ve tarihi gelişim süreciyle ilgilidir. Moskova İlimler Akademisi'ne bağlı olarak yapılan bu tez yayımlanmamıştır. Ancak "autoreferad" halinde özeti yayımlanmıştır⁵¹. Aleksey G. Kalkin'den derlenen "Oçı-Bala", "Ay Sologoy' lo Kün Sologoy", "Üsküs-Uul", "Kan-Jeeren Attu Kan-Altın", "Temene-

Koo", "Kara-Taaji Kıs", "Kögütey-Köşkin le Boodoy- Koo" ve "Altın-Ergek" adlarındaki sekiz destan metni 1989 yılında "Ay Sologoy Lo Kün-Sologoy" adıyla yayımlanır⁵². E.E. Ukaçına bu eserin girişinde Kalkin'in hayatı hakkında bilgi vermiştir⁵³.

Surazakov'un Altay Türklerinin destanları üzerindeki en geniş çalışması ölümünden beş yıl sonra Moskova'da yayımlanır. "Altayskiy Geroičeskiy Epos" adlı bu eserde yazar, Altay destanlarının teşekküllerini ve tarihî gelişimlerini çeşitli yönlerden ele alıp incelemiştir. Rusça olan bu eserin girişinde Altay destanları üzerindeki araştırmalar özetlenmiş, sonunda da destanların dökümü yapılmıştır⁵⁴. Surazakov'un bu eseri büyük oranda kendisinin doktora çalışmasına dayanmaktadır.

S. M. Kataşev, "Altay Ülger Kereginde" adlı eserinde Altay Türkleri'nin şiir geleneğini incelemiştir. 108 sayfa olan bu eserde destanlar da ele alınmıştır. Eserde özellikle Kalkin'in kayçılığı ve söylediği destanlar incelenmiştir⁵⁵.

Sergey Kataş'ın doktora çalışması Altay destanlarıyla ilgilidir. Kataş, doktora çalışmasında Altay destanı Kozın-Erkeş ile Kazak Türklerinin destanı Kızı Korpeş Bayan Sulu'nun mukayesesini yapmıştır⁵⁶.

S. Surazakov'un Aleksey Kalkin'den derlediği Maaday Kara destanıyla K. Ukaçına'nın derlediği Oçı-Bala destanı "Altayskie Geroičeskie Skazaniya" adıyla 1983 yılında Moskova'da Rusça olarak yayımlanır⁵⁷. Bu eserde destanlar üzerinde inceleme yapılmamıştır.

İ. B. Şincin, 1984 yılında "Kayçı A. G. Kalkin" adıyla bir monografi yayımlar. Gorno-Altaysk'ta yayımlanan ve 145 sayfa olan bu eserde usta kayçı Kalkin, çeşitli yönleriyle tanıtılmıştır⁵⁸.

Şincin, Kalkin'le ilgili ikinci kitabını 1987 yılında yayımlar. "Skazitel A. G. Kalkin: Naučno-Populyarny Oçerk" adlı bu 48 sayfalık eserde de Kalkin çeşitli yönleriyle ele alınıp incelenmiştir⁵⁹.

L. Baştıkova, 1985 yılında Kalkin'in 60. doğum yılı münasebetiyle Kalkin bibliyografyası yayımlar. "Aleksey Grigor'yeviç Kalkin" adlı bu eser 10 sayfadır⁶⁰.

Kalkin'in Litvanya'da 13-18 Ekim 1986 tarihinde yapılan "Altay Edebiyat Günleri" dolayısıyla yapmış olduğu konuşması ve izlenimleri aynı yıl Gorno-Altaysk'ta "Kalkin. Aleksey Grigor'yeviç: Pamyatka" adıyla yayımlanmıştır⁶¹.

E. P. Kandarakova'nın günümüz Altay Türkleri terkinini oluşturan oymaklardan biri olan Çalkandı (Şalgannu / Çalkannu- Kuu- Kiji- Rusça: Lebedintı / Lebedinskie Tatar) Türklerinden derlediği folklor materyalleri 1988 yılında "Altayskiy Folklor" adıyla yayımlanır. Bu eserde "Altay-Mergen", "Altı Karaktı Karagıs" ve "Altın- Kış" adında üç destan metni yer almıştır⁶².

"Altay Baatırlar" külliyyatından seçilen bazı destanlar, 1985 yılından itibaren tekrar yayımlanmaya başlanır. Serinin ilk iki kitabı kayçı Ulagaşev'in "kayla"dığı metinlerdir. "Alıp-Manaş" adıyla yayımlanan birinci ciltte on üç destan metni yer alır⁶³. 1986 yılında yayımlanan "Er-Samır" adındaki ikinci ciltte de on üç metin vardır⁶⁴. Bu eserlerdeki metinlerin hepsi tam destan değildir; bazıları destan parçaları hüviyetindedir. Ne yazık ki, bu seri tamamlanamamıştır.

Altay Türklerinin destanları ile ilgili çok sayıda makale yayımlanmıştır. Bu makalelerden önemli olan bazıları şu şekilde belirtilebilir: Potapov, "Sovetskaya Etnografiya" dergisinde "Geroičeskiy Epos Alltaysev"⁶⁵ ve "Altın-Tuudi"⁶⁶ adıyla iki makale yayımlar. Bu makalelerde Altay destanlarının özellikleri belirtilmiş, özellikle de Altın Tuuçı destanı ele alınıp incelenmiştir.

Altay destanları üzerinde en fazla mesai harcayan Surazakov'dur. Surazakov, destanlarla ilgili olarak yukarıda belirttiğimiz eserlerin dışında

Meşbur Kayçı Kalkın

çok sayıda makale de yazmıştır. "Geroiçeskiy Epos Altaytsev"⁶⁷, "Ob Altayskom Skazanii Alıp Manaş"⁶⁸, "K Problema Sravnitelno-İstoriçeskogo İzuçeniya Eposa Narodov Sibiri"⁶⁹, "Geroiçeskoe Skazanie o Bogature Altın- Bize"⁷⁰, "Skazanie Ölöñür"⁷¹, "Biografiya Skazitelya A. G. Kalkina"⁷²

v. b. makaleleri kaleme almıştır.

Sergey Sergeyeviç Kataş da Altay destanlarıyla ilgili makaleler kaleme almıştır. "Kozın- Erkeş i Kozı-Korpeş le Bayan-Slu"⁷³ ve " Altayskie Varianti Kazahskogo Eposa Kozı- Korpes i Bayan-Slu"⁷⁴ adlı makaleler Kataş'ın bu konudaki önemli çalışmalarıdır.

Elbette Altay destanlarıyla ilgili makaleler bu kadar az değildir. Gazete ve dergilerde çok sayıda makale yayımlanmıştır. Sadece Aleksey G. Kalkın'le ilgili olarak yayımlanan aşağıdaki makaleler bile bu sayıyı göstermeye yeter. Ciddi dergi ve gazete koleksiyonu olmadığı için Altay destanlarıyla ilgili bu makalelere ulaşmak oldukça zordur.

Kalkın ile ilgili makaleler: "Kara Taacı Kıs-Argaçı la Küçürçü"⁷⁵, "Altın Ergek"⁷⁶, "Kersü Tabıçak"⁷⁷, "Oçı-Bala"⁷⁸, "Sañıskan"⁷⁹, "Börü le Pötüktiñ İstegeni"⁸⁰, "Kan-Büdey"⁸¹, "Boyımınñ İjimdi Onoñ Artık Tıñdarım"⁸², "Ciit Kayçı"⁸³, "Ciit Poetterdiñ Stihteri Kereginde"⁸⁴, "Altay Albatınıñ Baylık Tvorçestvozi"⁸⁵, "Altay Kay Moskvada"⁸⁶, "Kayçı Aleksey Kalginge -50 çaş"⁸⁷, "Kaydın Küüzi"⁸⁸, "Kur Kurçatkan Aylıçgar"⁸⁹, "Adı Çıkkın Kayçı"⁹⁰, "Kayçılar, Sudurçılar Cürgencer"⁹¹, "Cayalta Tügenbes, Kay Üzülbis"⁹², "Çörçöktö dö Çın Bar"⁹³, "Albatınıñ Möñkülik Poeziyazı"⁹⁴, "Kayçılar Uğı Üzülbegencerler"⁹⁵, "Eske Alındım"⁹⁶, "Altay Albatınıñ Kayçızı"⁹⁷, "Altay Kayçılar"⁹⁸, "Kayçı A. G. Kalkinge -60 çaş"⁹⁹, "Kayçı Kereginde Sözi"¹⁰⁰, "Möñkülikle Kuuçındaşkan Kiji"¹⁰¹, "Altaydın At-Nereli Kayçızı Aleksey Kalkın Kereginde Sös"¹⁰², "Kayçılardıñ Margaanıñ"¹⁰³, "Altınañ Baalu Kargandans"¹⁰⁴, "Kalkın Aleksey Grigor'yeviç: Pamyatka"¹⁰⁵, "Poyuşsee Slova Altaya"¹⁰⁶, "Nekotorie Osobennosti Stiha Geroiçeskogo Eposa Altaytsev"¹⁰⁷, "O Nekotonh Printsipah Pervoda Altaykogo Geroiçeskogo Eposa"¹⁰⁸, "Pod Strını Topşuura: K 50-letiyu 50 Dnya Rojdesiya Aleksey Kalkın"¹⁰⁹, "Skazitel A. G. Kalkın"¹¹⁰, "Strını Tvoi, Topşuurmoy, Nejno Zvenyat."¹¹¹, "Sovremenniy Altayskiy Kay"¹¹², "Gomer Altaya"¹¹³, "Al-

tayskiy Gomer"¹¹⁴, "Skazitel"¹¹⁵, "K Voprosu o Preemstvennosti v Formirovaniî Narodnih Skaziteley [O Dinastii Skaziteley Kalkinîh]"¹¹⁶, "Simvol Bessmertiya Naroda"¹¹⁷, "Sled Mamonta: Povest-Esse"¹¹⁸, "V Gornile Pesni: Stihot"¹¹⁹, "Yubiley Skazitelya: K 60-letiyu 50 Dnya Rojdeniya A. Kalkina"¹²⁰, "Poyut Na Altaye Kayçı"¹²¹, "Altayskiy Gomer"¹²², Duşoyu Gornogo Altaya"¹²³, Preemstvennost Skazitelnogo İskusstva"¹²⁴, Altay Batırlar İzdanie Altayskogo Eposa"¹²⁵, "Kay-Pesnya Gor"¹²⁶, "Dver Na Holme, Sled Mamonta: Povest"¹²⁷, Skvoz Veka i Pokoleniya: Jizn Epiçeskogo Syujeta vo Vremeni i v Pokoleniyah Skaziteley"¹²⁸, "Kayçılar la Kay Çökçöktör"¹²⁹, "Altay-Buuçay Kereginde Uroktor"¹³⁰, "Osobennosti Nanevnogo i Reçevogo Stiha Altayskogo Geroiçeskogo Eposa"¹³¹, "Maaday-Kara"¹³², "Maaday-Kara, Na Russkom Yazıke"¹³³, "Maaday Karanin Biyik Uçun"¹³⁴, "Mir Eposa i Yazık Poezii"¹³⁵, "Kak Peredat Ritm Epiçeskogo Skazaniya"¹³⁶, "Maaday-Kara-Geroiçeskiy Epos Altaya"¹³⁷, "Zavetnoe Pisimo k Potomkam"¹³⁸, "Maaday-Kara Na Radio"¹³⁹, "Ob Opite Rabotu Nad Nauçnim Perevodom Altayskogo Geroiçeskogo Eposa Maaday-Kara"¹⁴⁰, "Skazanie Maaday Kara"¹⁴¹, "Vosem Tısayç Stihov"¹⁴², "Simvolbessmertiya Naroda"¹⁴³, "Poetika Altayskogo Geroiçeskogo Eposa"¹⁴⁴, "Skvoz veka i Pokoleniya: Jizn Epiçeskogo Süjeta vo Vremeni i v Pokoleniyah Skaziteley"¹⁴⁵, "Variatni Skazaniya Oçı-Bala"¹⁴⁶, "Poetika Alkayskogo Geroiçeskogo Eposa"¹⁴⁷, "Süjeti Altayskih Skazaniy"¹⁴⁸.

Jirmunskiy, Orlov, Berkov, Melezinskiy, Abdılđaev ve Puhov gibi âlimler de çalışmalarında Altay destanlarından söz etmişlerdir¹⁴⁹. Özellikle Jirmunskiy Alpamış üzerinde yaptığı araştırmalarda Altay Türkleri'nin destanlarına da sık sık temas etmiştir¹⁵⁰.

Bu arada çeşitli dersliklerde ve folklor el kitabı mahiyetindeki çalışmalarda da Altay destanlarıyla ilgili bilgiler yer almıştır¹⁵¹.

ALTAY DESTANCIILIK GELENEĞİ VE ALIP MANAŞ

Altay Türkleri, masal ve destan için umumi olarak "çörçök" terimini kullanmaktadırlar¹⁵². Belirttiğimiz gibi, çörçök umumi bir terimdir; destanları masallardan ayırmak için ise "kay çörçök" veya "Kaylap aydar çörçök" terimleri kullanılır¹⁵³. Destanları "kaylayanlar"a ise bizdeki aşık tipinin karşılığı olan "kojongçılar" dan ayırmak için "kayçı" denir¹⁵⁴.

"Kay" göğüsten çıkarılan boğuk ve makamlı sestir¹⁵⁵. "Kay" sözü Altay Türkçesi'nden başka Hakas, Tıva ve Şor Türkçelerinde de kullanılır ve daha ziyade destan söylenirken çıkarılan sese verilen bir terimdir. Söz konusu Türk gruplarının kayları özde bir olmakla birlikte aralarında bazı farklar da vardır.

Altay kayları, dolayısıyla kayçıların kayın çıkış yerine göre iki mektebe ayrılır. Altay-Kiji, Telenget ve Tuba urukları kayı "göğüsten"; ikinci mektep olan Kumandı, Çalgandu ve Bayat urukları ise kayı "damaktan" çıkarırlar¹⁵⁶. Kayın çıkış yerleriyle ilgili bu farklılığın dışında kayçıların anlattıkları ürünlerle ilgili olarak da bazı farklar söz konusudur. Bazı des-

tanlar mektebin birinde çok anlatılırken, diğesinde o kadar fazla anlatılmaz.

Belirttiğimiz gibi, kayları yani destanları söyleyenlere, kaylayanlara "kayçı" denir. Kayçı, sadece Altay Türkleri arasında değil, bütün Güney-Sibirya Türkleri arasında kullanılan bir terimdir¹⁵⁷. Kayçılar destanları genellikle topşuur veya jadagan adlarındaki müzik aletlerinin eşliğinde kaylarlar; ellerinde topşuurlarıyla oba oba, tayga tayga dolaşarak destan anlatırlar. Özellikle bayram ve düğünler kayçısız geçirilmez. Hatta kayçısı olmayan düğün sahibine veya bir obaya iyi gözle bakılmaz. Kayçılar obaya gelir gelmez, hemen bir ziyafet tertip edilir; yalkılar kesilir, kımızlar dökülür. Kayçının geldiği obaya çevre obalardan akın akın insanlar gelir; hem yiyip-içerler, hem de kayçıyı dinlerler¹⁵⁸.

Kuzey Altay Türkleri, kayçıları ava da götürürler. Taygada kayçı destan söyleyip dua eder. Ava kayçı götürülmesinin sebebi avın bereketli olacağına inanılmasındandır. Hatta "tayga eezi" nin kayçının sesini duyunca memnun kalacağına ve av hayvanlarını avcılardan olduğu yere süreceğine de inanılmaktadır¹⁵⁹. Kayçıların ava götürülmesi geleneği, Şor, Tıva ve Hakas Türkleri arasında da görülür¹⁶⁰.

Altay destancılık geleneğine göre kayçı olabilmek için önce düş görmek gerekir. Kayçı olacak gencin rüyasına destan kahramanı girer ve ona rüyasında destanı öğretir. Tabiatıyla destan kahramanı her gencin rüyasına girmez; ancak "tayga eezi" tarafından belli yetenekler verilmiş olan gençlerin rüyasına girer. Geleneğe göre, her ne kadar destanı bu şekilde öğrenmiş olsalar bile gençler, rüyadan hemen sonra kayçı olamazlar. Düş gören genç, destanı geleneğe göre tam olarak kaylayabilmek, anlatabilmek ve topşuuru küye uygun olarak çalabilmek için mutlaka usta bir kayçının yanında çırak durması gerekir. Belli bir ustanın yanında eğitim görmeyen kayçılar, "eeli caan kayçı" (kutsal kayçı) olarak kabul edilmezler. Kayçı

olmak isteyen genç, ustasından boğuk ve titrek bir ses olan kayı çıkarmayı, sesleri uzatarak belli bir ritm kazandırmayı ve topşuur çalmasını öğrenir. Çıraklık devresi oldukça uzundur, yıllarca sürebilir. Usta kayçı, çırağının yetiştigiğine inanınca eline bir topşuur verip halk önünde destan anlatmasına izin verir¹⁶¹.

Gelenekte, halk, kayçıları "eeli"(kutsal) olarak kabul etmektedir. Kayçıların destanları "tayga eezi" (dağ iyesi) ile "arcanı"ndan (su iyesi) öğrendiğine inanılmaktadır. Bu konuda sayısız efsane anlatılmaktadır. Aşağıya Sazon Saymoviç Şurazakov'un Turaçak aymağın Suranaş köyünde yaşayan M. D. Kandarakov'dan derlemiş olduğu ve kayçıların destanları, "tayga eezi"nden öğrenmesi ile ilgili bir efsaneyi alıyoruz:

"Bir ańçı taygada ańdap cürele, oduzında uyuktap cadarda, tujinde tayga eezi kelip, topşuurlap, "Kan Bergen" dep çörçök kaylagan. Tayga eezi üç kün kaylagan, ańçı üç konok uyuktap, bu çörçökti ukkan. Oygonıp kelerde, onıń canında topşuur catkan. Ańçı azyda kaylabaytan kiji, topşuurdı kolına alala, kenetiysin "Kan Bergen" dep çörçökti kaylay bergen. Onoń bu çörçök öskö kayçılarga tarkagan" (Bir avcı, ormanda avlanırken yorulup yatıp uyur. Düşünde "tayga eezi [Orman İyesi] gelip topşuurlayıp "Kan Bergen" adlı destanı kaylamış. Tayga eezi üç gün kaylamış, avcı üç gün uyuyup bu destanı dinlemiş. Uyanınca onun yanında topşuur yatmaktaymış. Avcı, önceden "kayla"mayan kimseymiş. Topşuuru eline alıp "Kan Bergen" adlı destanı kaylayıvermiş. Ondan sonra bu destan diğer kayçılara geçmiş)¹⁶².

"Eeli" kayçı, destanı çadırda kaylamaya başlayınca çadırın eşiği açılıp kapanmaya başlar, hava kararıp fırtına çıkarmış; dağdaki çobanlar yalkılarını bırakıp koşup gelir, avdaki avcılar avlarını bırakıp koşarlar. Halk, günlerce, haftalarca kayçıyı dinler, onunla koşup, onunla ağlar; zaman zaman destanın anlatımına da iştirak ederler, kendilerini destan

kahramanının yerine koyup hem konuşurlar, hem de at sırtındaymış gibi savaşırlar. Bazen iki gruba bölünüp karşılıklı yarışmış. Kimi dinleyiciler kendilerini olayların akışına kapıp sahneleri çadırın dışında da canlandırmış¹⁶³. Kayçılar, destanları söylerken destan kahramanı, topşuur, dağ ve su iyeleri de gelip halkla birlikte destanı dinlemiş. Sadece kayçının gözüne görünen destan kahramanı ve iyeler, destanın tam ve güzel anlatılıp anlatılmadığına dikkat ederlermiş. Eğer destan eksik anlatılmışsa kayçıyı cezalandırmış. Bu şekilde destancının destanı anlatırken iyelerin ve destan kahramanının gelip dinlemeleri motifi, sadece Altay destancılık geleneğinin değil, diğer Türk boylarının geleneklerinin de esas motiflerinden biridir¹⁶⁴.

Kalkın Topşuurla Destan Söylerken

Kayçıların destanları kaylamaya başlamadan önce mutlaka topşuur çalmaları gerekir. Topşuurun sesi ayarlandıktan sonra ilk olarak giriş müziği çalınır. Giriş müziği normalde beş-on dakikalık bir müziktir, fakat bazen oldukça uzun sürer. Kayçı, giriş müziğini çalarken bir yandan da kendi sesini ayarlayıp topşuurun notasına uydurur ve "oy", "iy", "ey" gibi sesler çıkararak hem topşuurun sesine eşlik eder, hem de kendi konsantrasyonunu sağlar. Dinleyicilerin destanı dikkatli bir şekilde dinlemelerini istedikten sonra topşuurlarına seslenirler ve onu överler¹⁶⁵. Kayçı Çopoy Butuyev'in topşuuruna seslenişi şu şekildedir:

"Möştön oygon topşuurım,
Eki kıldın temi edi.
Erjineniñ eki kıl
Er boyumniñ temi edi.
Olıy sokkon on kolım,
Solıy baskan üç sabar.
Er boyımnıñ aytkan sös
Edil küüktiñ etkendiy,
El-albataa uguldı.
Eki kıldı topşuurım
El-albataa torguldı."¹⁶⁶

Kayçıların destanı anlatmaya başlamadan önce topşuurlarını övmeleriyle ilgili olarak A. V. Anohin de iki metin yayımlamıştır.

"Uzun yolu kısaltarak,
Kaylamaya başlıyorum, dinleyiniz
Neşeli, hoş zamanda,
Topşuurumu ayarlıyorum, bakınız.
Kış şafağını yaklaşıtarak,
Destan anlatacağım, dinleyiniz.

Uzak zamanlara yola çıkıyorum,
Arkamca geliniz."¹⁶⁷
"Yüksek sesli topşuur seni, boşuna,
Güçlü servinin kökünden yapmamışlar"¹⁶⁸

Aleksey G. Kalkin de Oçı-Bala destanının başında topşuuruna şöyle seslenir:

"Coygon ağaş tözineñ
Conup étken bay topşuunm.
Corgo maldıñ caraş kılın
Tolgoy érep kıldag şokkon,
Çaal kayıñ bu tözineñ
Çaap étken biy topşuunm,
Çabar taydıñ caraş kılın
Cazap érep kıldap oynogon.
Oyno, oyna, bay topşuunm,
Seniñ kılıñ ıylabazın.
Oygor kalık ugala,
Mege caan bıyanın aytsın.
Cırğa, cırğa biy topşuunm,
Seniñ tekpeñ cıgılbazın.
Albatı-kalık ugala,
Ozogızın oygos cadım,
Értezin éltert cadım,
Éptü çörçök çımdep cadım.
Uzun tündü öy kuskarta
Men kaylayın, tında, balam,
Uur sanañ canıda
Çörçök aydayın, cibe balam!

Kıska tañdı öy udada
Men kaylayın, tında, balam,
Karanuy sagıjın canıda
Çörçök aydayın, cibe, balam,
Ermen-Çeçen aydıp otur.
Értep étken bay topşuunm,
Éptü kıldagan éki kılım,
Cazap étken biy topşuunm,
Cazap kıldagan, oy, cadaanım,
Caranıp cazap oynop otur."¹⁶⁹

Kalkin, "Kan-Ceeren Attu Kan-Altın" destanını kaylamaya başlamadan önce de topşuurunu över:

"Coygon ağaş ol tözineñ
Conup étken ol topşuunm.
Corgo maldıñ ol kılınañ
Tolgop-érep kılday tartkam.
Értep étken ém tözineñ
Ércine maldıñ ém kılınañ
Értep-érep kılday tartkam.
Oyno, oynoy, oy topşuunm.
Kıldarıñdı sen ıylatba,
Oygar çörçök casturba.
Caş ürege soot bolzın,
Can uluska solun ugulzın."¹⁷⁰

Kalkin, "Almıs-Kaan" destanına başlarken de topşuuruna şöyle seslenir:

"Möş ağaşıñ tözineñ
Értep étken topşuunm,
Möñün-altın suuzıla

Çümdep koygan topşuunm.
Ak kayının tözineñ
Cazap oygon topşuunm,
Altun-mönün suuzla
Çümdep étken topşuunm.
Omok attıñ kılı sen.
Cazap oyno, topşuunm,
Çabdar attıñ kılı sen,
Caan baatur çörçökti
Oygozoton kiji sen.
Üyeledip aytkan sözimdi
Üç tınışka celip oyno,
Ügerimdi, çörçögimdi
Bir undıpay cazap çümde.
Biyekdip aytkan sözimdi
Beş tınışka çümdep oyno,
Meniñ aytkan söstörimdi
Casturabazın tüzedip oyno.
Cazap étken bay topşuunm,
Tam caranıp oynop çatkan,
Çabdar, taydıñ caraş kılı
Çara-çeçen aydıp turgan.
Értep étken ém topşuunm,
Érmen-çeçen küülep oyno,
Émdik taydıñ éki kılı
Érmen-çeçen aydar bolzın,
Élge-congo soot bolzın
Kalık-koñıl katkı bolzın,

Karsıldada katkı bolzın."¹⁷¹

Tanıspay Şincin, Tülení Kayçıdan öğrendiği "Altun Saadak" destanına baş-
larken topşuuruna şöyle seslenir:

"Cayı-kiji bildirbes
Cajıl bürlü möş agaş.
Cımjak onıñ tözineñ
Candag étken topşuunm.
Cargo maldıñ kılınañ
Kıldap sokkon topşuunm
Cayılğan büri cajargan
Condop étken topşuunm.
Cügörük maldıñ kılınañ
Cazap kıldap ém sokkon
Caraş ündü topşuunm.
Caan çörçök bajınañ
Cazap kaylap baştayın."¹⁷²

N. Ulağaşev'in "Kozın Erkeş" destanını kaylamaya başlamadan önce din-
leyicilere seslenişi ise şöyledir:

"Oturgan ulus, tındagar!
Onon beri suv aktı.
Cit baaturdın jürümin aydayın,
Cakşı-Camanın şüüjiger-
Çümdep bogo kaylayın."¹⁷³

Kayçılar, topşuurlarına ve dinleyicilere bu şekilde seslendikten sonra des-
tanlarını anlatmaya, kaylamaya başladılar. Destanı oldukça alçak bir sesle, A.
V. Anohin'in benzetmesiyle adeta uçan bir böceğin sesini andıran bir sesle
kaylarlar. Anohin, bu benzetmesiyle boğaz (gırtlak) kayının özelliğini ver-
meye çalışmıştır. Gerçekten de boğaz kayında sesler, oldukça yavaştır ve kay-

çılar seslerini biraz sıkarak basınçlı bir şekilde çıkarırlar. Boğaz kayını ilk defa dinleyen biri onu sevmeyi, fakat kulağı alışınca sevmeye başlar. Anohin'e göre boğaz kayının sinir sistemini rahatlatıcı bir özelliği vardır¹⁷⁴.

Kayçılar, destanları mimikleriyle ve el-kol hareketleriyle canlandırır. Ellerindeki topşuurlarını bazen kılıç şeklinde savurarak, bazen de at yerine koyup üzerlerine binerek savaş sahnelerini canlandırır. Kendilerini destandaki olayların atmosferine kaptırıp yerlerinde duramazlar ve destanı çaldırın baş köşesinde anlatmaya başladıkları halde, bitirirken eşliğine kadar gitmiş olurlar. Bazen seyircilerle diyalog kurup onlara soru sorarlar¹⁷⁵.

Kayçılar, kendilerine rüyalarında öğretilen destanları bir kelimesini bile unutmadan tam olarak anlatmak zorundadırlar. Eğer eksik anlatırlarsa rüyalarına destan kahramanı girer ve onları cezalandırır. Bu şekilde destanı eksik anlattığı için cezalandırılan kayçılardan biri Anike'dir. Kan-Oozunlu Anike, Altay-Buuçay destanını eksik anlattığı için, Altay-Buuçay tarafından rüyasında kamçılanmıştır. Anike, Altay-Buuçay tarafından cezalandırılmasından kısa süre sonra ölmüştür. Geleneğe, destanı eksik anlatan kayçıları "kay eezi"nin de cezalandırıldığına inanılmaktadır. "Kay eezi" topşuurun içinde yaşamaktadır ve kayçının destanını orada dinlemektedir. Eğer kayçı destanı eksik anlatırsa gece "kay eezi" onun rüyasına girer ve onu cezalandırır. Hatta, kayçı uzun süre "kaylamaz" ise "kay eezi"nin kendisi topşuuru çalar ve kayçının destan kaylamasını sağlar¹⁷⁶.

Kayçılar, destanları kayın küyüne (melodisine, makamına) uygun bir şekilde manzum olarak söylerler. Böyle olmakla birlikte gelenek bozulduktan sonra destanları, mensur olarak söyleyen kayçılar da olmuştur. N. K. Yalator, E. K. Taştamışeva, N. P. Çernoyeva, F. N. Çoluhaev gibi son dönem kayçıları, destanları mensur olarak kaylayanlar arasında sayılabilirler. Bir kısım sanatçılar ise sadece destanların küyünü çalabilirler. Bunlar, topşuurla çok güzel destan küyü çalabilmelerine rağmen, destanları kaylayamazlar, an-

latamazlar¹⁷⁷.

A. V. Anohin, Altay kahramanlık destanlarının küylerini şu şekilde tasnif etmiştir:

- Burdon formunda basit bir melodi; daha ziyade bir notanın çalınması.
- Birbirini ani olarak takip eden, "sonsuz" kuart sıçrayışında iki sesli melodi.
- Mürekkep destan melodisi: Kuart diyapazonunu tutan üç sestem oluşan melodi¹⁷⁸.

Başlangıç formelleri: Anlatmaya dayalı bütün halk edebiyatı mahsulleri gibi Altay destanları da belli formel ifadelerle başlar ve biterler. Bazı destanlarda kayçılar topşuurlarına ve dinleyicilere seslendikten sonra bir formel ifadeyle destana başlarlar. Altay destanlarında sık olarak görülen başlangıç formelleri şöyledir:

"Ozo, ozo ozo çakta
Oturgan bister çok tujında,
Érte, érte élen çakta
Émdi ulus çok tujında
Keen çanır Altayda
Ne bolgonın ugur
Ulu çörçök çümdenin,
Oturgan ulus tındagar.
Al sana amdı kökidip
Çörçök aydıp bereyin.
Kay kuuçınım köylödip,
Kaykal aydıp iyeyin."¹⁷⁹
(Aleksy Kalkin, Öskül-uul)

Yine Kalkin, Kan-Ceeren Attu Kan Altın destanına başlarken şöyle bir formel ifade kullanır:

"Oturgan ulus tırdagay,
Oygör biçikti kaykagay.
Uzun tündi ötkere
Ulu kayçı kaylap cat,
Uur sanaazi cayımda,
Ulustar ülgerdi tırdap cat."¹⁸⁰
(Aleksy Kalkin, Kan-Ceeren Attu Kan Altın)

Tabar Çaçiyakov ise destanına şöyle başlar:

"Mınañ ozo-ozo öydö,
Oturgan ulus cok tušta"¹⁸¹
(Tabar Çaçiyakov, Cılañaş-uul)

Sanka ise Ak-Kaan la Kübür Kaan adlı destanda şöyle bir giriş formeli kullanır:

"Ozo, ozo çakta,
Ozogızınñ beri canda,
Émdiziniñ an canda
Ak-Kaan apşiyak
Émeenile curtap cattır."¹⁸²
(A. İvanoviç Çinçikeyev [Sanka], Ak-Kaan la Kübür Kaan)

Nikolay Yalatov, Katan-Kökşin le Katan Mergen destanına şu formelle başlar:

"Ozo, ozo, ozo çakta,
Oturgan ulus cok tušta,
Érte, érte, érte çakta,
Émdigi ulus cok tušta
Cayı-kiji bildirbes
Cay keberlü Altayda
Tüni-tüji bildirbes

Tüş keberlü Altayda."¹⁸³
(Nikolay Yalatov, Katan-Kökşin le Katan-Mergen)

Altay destanlarında geçiş formelleri ise şu şekildedir:

"Ol tuştan oyto kelelik,
Adabıstın yurtına",

veya

"Alar kalzındar",

veya

"Maa aydarğa ıltam,
Aa bararga ıraak"¹⁸⁴
(F. Çoluhoev)

N. Ulaşev'in kayladığı "Kökin-Erkey" destanındaki geçiş formeli ise şu şekildedir:

"Bu tujındağı ırstu,
Ertep aydıp men bolbozım.
Kaji la onı ukkan kiji,
Boyı onı şüüp körzin.
Boyı onı söslö curazın,
Baza uluska keerkedip aytsın"¹⁸⁵

Ulaşev, "Boo-Çerü Akazı, Boodoy-Koo Sıynızı" adlı destanında şu geçiş formelini kullanır:

"Er boyında üte cok,
Ércine atta soodu cok,
Türgen-tükey celip iydi
Tündü-tüştü cürüp iydi"¹⁸⁶

Nikolay Yalatov'un anlattığı "Katan Mergen" destanında şöyle bir formelle karşılaşırız:

"Cıldar bolzo çıljip ödöt,
Aylar bolzo aylanıp ödöt"¹⁸⁷.

Altay destanlarında atlarla ilgili olarak kullanılan geçiş formellerinden biri şöyledir:

"Turgan izi artıp kaldı,
Bargan izi çok boldı"¹⁸⁸.

Destanların bitiş formelleri ise bazen çok uzun, bazen ise oldukça kısadır. Bu, daha ziyade kayçıya ve dinleyicilere bağlı bir husustur. Radlov'un derlediği

"Ak-Kaan" destanının bitiş formeli şu şekildedir:

"Taş bolup olur çöngüp bardı,
Takpay bolup men kaykalap yandım.
Boş!"¹⁸⁹.

N.Ulagışev ise "Altay-Buuçay" destanında şöyle bir bitiş formeli kullanmıştır:

"Ulu iydelü Altay-Buuçay
Ulustun sanaazınan çıkkan çok
On üyege çörçök boldı,
Ödus üyege kojongo kirdi.
Albatı onu mınyda maktayt:
Kanattu bütken kamçı-oeeren
Kaçan da bolzo karıbazın!
Kalıkka karu Altay-Buuçay
Kaça Üyege Undılbazın!"¹⁹⁰.

Bayatlardan derlenen "Üç Kulaktı Ay Kara At" destanını ise kayçı şöyle bitirmiştir:

"Ol an bardı,
Men beri keldim.
Ol tus jip tün bardı,

Men ögpö jip, örlön keldim.
Ol ayrı ağaška minip,
Ağıp sala berdi,
Men ak koyongo minip,
Jan keldim.
Çörçök tügendi"¹⁹¹.

Önceden de belirttiğimiz gibi, kayçılar, destanları azalup çoğaltamazlar. İyelerden nasıl öğrendilerse öyle anlatmak zorundadırlar. Bazı kayçılar, bitiş formellerinde bunu özellikle belirtirler. Mesela N. Ulagışev, "Alıp-Manaş" destanının bitiş formelinde bunu şöyle belirtmiştir:

"Kıska bolgonun uzatpadım,
Uzun bolgonun kiskartpadım.
Albatdan ukkanım bu edi.
Arık kojorım çok turu"¹⁹².

Yine Ulagışev, "Aytünüke" destanını bitirirken aynı şekilde ne öğrendiyse onu anlattığını özellikle belirtmiştir:

"Aytünüke baatırdın,
Törööndöri köptödi,
Alban cürümzen ayrılgan
Albatsı önjidi.
Curttan elbek curt boldı.
Cılgal cetire tügenbes,
Cırgaldan caan cırgal boldı.
Kıska bolgonun uzatpadım,
Uzun bolganun kiskartpadım
Albatdan ukkanım bu edi.
Arık aydarım cokturı!"¹⁹³.

Aleksey Kalkin de, "Oçı Bala" destanını bitirirken duyduğunu anlattığını söyler:

"Adamnañ ukkan kay édi,
Uçı bolboy bayla.
Agaş topçuur aydat salzın,
Albatı-con tarkat salzın.
Oçıra-Mançı Altayda
Altaydñ éezi bolup artkan."¹⁹⁴

Bazı kayçılar, bitiş formellerinde dinleyicilere nasihatla bulunurlar veya dinleyicilerin kendisinde kusur bulmamalarını, destanda eksik bir kısım varsa onu kendilerinin tamamlamalarını isterler. Bu tip formellerle ilgili olarak bir kaç örnek verelim:

"Meniñ ukkanım mında bojodi,
Burulap, caman aytpagar!"
(Malçı -Mergen)¹⁹⁵
"Ukkanım mında bojodi.
Ulustar mege tarınbagar.
Caragan cakşı çörçök bolzo,
Cajına undıbay aydıjıp cüriger.
Carabagan çörçök bolzo,
Cetpezi nede-aydıp beriger!"
(Kökin-Erkey)¹⁹⁶
"Ukkanım la ol bolgon edi,
Ulustar mege tarınbazın,
Uyuktagandar turup canzın".
(Ak-Tayçı)¹⁹⁷

Ülagaşev, "Ak-Biy le Onıñ Bilezi" adlı destanını bitirirken şu formeli kullanır:

"Karıp cajım cede berdi,
Katan söögim çılay berdi.
Bu aytkan çörçөгimdi,
Kayran conım, tırdagar.
Castıra aytkanım bar bolzo,
Caş öskürimder tüzeger,
Cakşı aytkanım bar bolzo,
Cazına sler undıbagar!"¹⁹⁸

Bazı bitiş formellerinde kayçılar, destanın ve destan kahramanının unutulmaması için dua ederler. N. Ülagaşev'den derlenen "Altay-Buuçay" destanının bitiş formeli bu şekildedir:

"Ol künnen ala emdige
Olordın cırgalı bojogolok.
Ulu iydelü Altay-Buuçay.
Ulustar sanaazınan çıkkan cok.
On üyege çörçök boldı,
Oduş üyege kojongo kirdi.
Albatı onı mınayda maktayt:
"Kanattu bütken kamçı-ceeren
Kaçan da bolzo karıbazın!
Kalıkka karı Altay-Buuçay
Kaça üyege undılbazın!"¹⁹⁹

Bazı kayçılar destanlarını bitirirken oldukça uzun formeller kullanırlar. Bu kayçılardan biri, Kalkin, "Kaan Ceeren Attu Kaan Altın" adlı destanını bitirirken bu tarz bir bitiş formeli kullanmıştır:

"Meniñ uçun mindiy deze,
Men bu çörçөkti
Kandıy, kajı özöktö

Kemneñ, kaçan ukkanımdı,
Kaylagan kayçınıñ da adın
Kögüske albay undıp turum.
Ceti künniñ kay deşken,
Cetine ukpagan çörçök édi.
Kan-Altın uçurlu çörçök.
Altay cerdiñ sınına,
Añçadı la sarı bürde,
Añdap cürgen kayçı kiji
Bu çörçökti kaylaza,
Atpas cerdeñ añ adar
Körböş cerden sıgır körür
Artınçak çok ayılga canbas,
Uul caan kayçılardıñ
Uçurı caan ülger bu,
Ulu ülgerim tügendi,
Ukkanım la bu édi.
Meneñ caan kayçılar
Bilerin biçir ol bolboy.
Ağaş topşuur toktot cadım,
Kan-Altındı alkap cadım.
Aba cıştıñ añçılar
Koyon édin oynop çizin
Celbis ceeren adınañ
Terkizinde alulu canzın
Altay içinin añçılar
Añnıñ édin taldap cizin
Kara-ker adınıñ

Kuçiyak

Kanca azında éttü canzın
Şoor oynogan Kan-Altın
Tam tında oynogoy.
Şoor tartkan uluska
Sığın bustap cuuktagay.
Çeçek öskön Altayga
Kuzuk-çile kösköy lö.
Kan-Altın dep baatırım
Ülgerimde cürgeyle.²⁰⁰

Altay destanları daha ziyade hece vezninin 8'li (4+4) kalıbıyla söylenirler. Araştırmacılar, 8'li kalıbın Altay destan küyelerine uygun geldiği görüşündedirler. Bununla birlikte 9'lu, 11'li ve 7'li kalıpla söylenen destanlar da vardır. Bu şekilde 8'li kalıpta olan birkaç mısra'ı aşağıya alıyoruz:

"Közin bolzo // ottu emtir,
Köksin bolzo // oylu emtir,"
"Kög(ü) dey-Kökşin // aydıp turdı.
Kar(a) agaştıy // kar(a) albatı".
"Tengeri tübin // ödö bergin,
Köbük ka-ar // tüşpey candu".

Yukarıdaki örneklerde de görüldüğü gibi, kayçılar destanları kaylarken 8'li kalıba uydurabilmek için 9 ve 11 heceli mısralarda bazı sesleri söylemezler; buna karşılık 7 heceli mısralarda ise bazı sesleri uzatırlar. Hece sayısının yetmediği yerlerde ise bazen "bu", "tar", "ol", "la" gibi sözleri eklerler:

Soloñıdıy // [bu] kaçarı,
Soloñdı keptü // caltıragan".

Destanlarda her çeşit kafiye görülmekle beraber esas olarak yarım ve asonans kafiye görülür:

"Cılan baji badıp bolbos,
Çış aralı çatpay kaytı,
Koyon baji badıp bolbos,
Koyu aral turbay kaytı"²⁰¹

Yukarıdaki örnekten de anlaşılacağı üzere Altay destanlarında mısra başı kafiye de görülür. Altay destanlarının alt alta iki, üç, dört veya daha fazla mısraı aynı sesle başlayabilir. Bu özellik sadece Altay Türkleri'nin destanlarında değil, Hakas, Tuva, Yakut, Şor gibi Sibirya'da yaşayan birçok Türk boyunun destanlarında da görülür. Aynı yapı Kazak ve Karakalpak gibi Türkistan bölgesindeki Türk boylarının destan ve cıravlık geleneklerinde de karşımıza çıkar. Altay destanlarında görülen mısra başı kafiyeyle ilgili şu örnekleri verebiliriz:

"Kümüş mañdıkla keelep salgan,
Kün tañdağı oynogon
Kaykaldu caraş şireede
Kara kundus cabingan
Kaan abakayı Kas-Mañday
Kalın cuvga bastırgan,
Ködürünip bolboy oturat.
Kelinder carajına koltuktatkan,
Kojon carajıp tındagan,
Kaan abakaya Kas-Mañday"
(Markov Şalbaa, Ölöştöy)²⁰²
"Ozo, ozo, ozo çakta,
Oturgan ulus cok tušta
Érte, érte, érte çakta,
Émdegi ulus cok tušta.
Çayı-kıjı bildirbes